GRT GOLDEN RESEARCH THOUGHTS

ISSN: 2231-5063
IMPACT FACTOR : 4.6052(UIF)
VOLUME - 6 | ISSUE - 9 | MARCH - 2017

महाराष्ट्रातील जमीन धारकांची संख्या व धारण केलेल्या जमिनीच्या क्षेत्रफळाचे मूल्यमापण (२०११–१२)

के. बी. गिरासे[1] , प्रा. डॉ. एस. व्ही. भोपे[2]
[1]सहयोगी प्राध्यापक,ग. तु. पाटील महाविदयालय, नंदुरबार.
[2]महिला महाविदयालय, नंदुरबार.

सारांश :–

काही वर्षांपासून जमिनीच्या खरेदीत फार मोठया प्रमाणात गुंतवणूक होत आहे. महाराष्ट्रात 1970–71 ते 2010–11 या कालावधी दरम्यान नऊ कृषि गणना झाल्या. त्यातील आकडेवारी पाहता राज्यात प्रत्येक कृषि गणनेत जमीन धारकांच्या संख्येमध्ये वाढ होत आहे. मात्र उपलब्ध जमिनीच्या क्षेत्रफळात वाढ होऊ शकत नसल्यामुळे जमीन धारकांचे सरासरी जमिनीचे आकार क्षेत्र कमी होत आहे. सदर लेखात महाराष्ट्रातील जिल्हानिहाय धारण केलेल्या जमिनीच्या आकारानुसार संख्या व धारण केलेले जमिनीचे क्षेत्रफळ याचे सविस्तर वर्गीकरण व मूल्यमापण संशोधन लेखात करण्यात आले आहे.

प्रस्तावना:–

भारताची आठवी कृषि गणना 2005–06 नुसार भारतात एकूण 1292–22 लाख जमीन धारक होते. त्यांच्याकडे एकूण 1583–23 लाख हेक्टर जमिनीचे क्षेत्रफळ होते. कृषि गणना2010–11 नुसार जमीन धारकांची संख्या वाढून एकूण 1383–48 लाख एवढे जमीन धारक आहेत त्यांच्याकडे 1595–92 लाख हेक्टर एवढे जमिनीचे क्षेत्रफळ आहे.2005–06 ते 2010–11 या दरम्यान कृषि जमीन धारकांच्या संख्येत 91.26 लाख एवढी वाढझाली. तर धारण केलेल्या जमिनीच्या क्षेत्रफळात 2005–06 च्या तुलनेत 2010–11 मध्ये 12.69 लाख हेक्टर वाढएवढी झाली.

अभ्यासाचा उद्देश :–

१) महाराष्ट्रातील जिल्हानिहाय एकूण जमीन धारकांची संख्या जाणून घेणे.
२) धारण केलेल्या जमिनीच्या आकारानिहाय जमीन धारकांची संख्या जाणून घेणे.
३) महाराष्ट्रातील जिल्हयानिहायव जमिनीचा आकारनिहाय धारण केलेले एकूण जमिनीचे क्षेत्रफळ माहीत करून घेणे.

महाराष्ट्रातील 35 पैकी 33 जिल्ह्यातील जमीन धारकांची जमिनीच्या आकारानिहाय व जिल्हानिहाय जमीन धारकांची संख्या व प्रत्येक जिल्ह्यातील एकूण जमीन धारकांची संख्या कोष्टक क्रमांक 1 मध्ये दर्शवलेली आहे.

कोष्टक क्रं. –1
महाराष्ट्रातील जिल्हानिहाय जमिनीचा आकार नुसार एकूण जमीन धारक

जिल्हा	0.5 हेक्टर पेक्षा कमी	0.5 ते 1.0 हेक्टर	1.0 ते 2.0 हेक्टर	2.0 ते 3.0 हेक्टर	3.0 ते 4.0 हेक्टर	4.0 ते 5.0 हेक्टर	5.0 ते 10.0 हेक्टर	10.0 ते 20.0 हेक्टर	20.0 हेक्टर आणि त्यापेक्षा जास्त	जिल्हानिहाय एकुण जमीन धारक
नंदुरबार	7293	28685	60129	26490	10691	5807	7136	787	104	147122
धुळे	22226	56632	88955	35978	13440	7393	10550	723	102	235999
जळगांव	49411	99446	166281	62049	26894	13697	18929	1810	117	438634
बुलढाणा	57490	103490	160267	60580	23398	11413	12072	1335	143	430188
अकोला	20898	63607	95052	33855	12864	6591	8156	1112	118	242253
वाशिम	16562	41505	78579	29206	12611	7121	9374	1386	80	196424
अमरावती	32613	107810	171832	54291	21095	11341	14588	2115	173	415858
वर्धा	5455	29276	84121	37132	16679	9512	12260	1647	128	196210
नागपुर	24579	54751	104509	42633	18484	10124	11856	1482	147	268565
भंडारा	82114	67165	48911	12143	4392	1901	1792	201	53	218672
गोंदिया	104816	63358	50220	11835	3910	1666	1733	192	33	237763
गडचिरोली	25917	31425	41488	19025	7120	3992	4997	747	144	134855
चंद्रपुर	48991	64236	97509	46792	20657	11183	13376	1360	123	304227
यवंतमाळ	10984	29198	188598	81305	28670	17042	19375	3197	315	378684
नांदेड	96121	152991	211232	76216	24002	10284	10286	942	126	582200
हिंगोली	31201	47226	76037	31134	13069	6521	7079	724	112	213103

परभणी	50213	79861	126927	48942	20758	9633	10570	938	76	347918
जालना	76203	100690	144025	53824	17940	8468	8339	766	87	410342
औरंगाबाद	121691	142682	175839	53501	17903	7968	8929	1114	234	529861
ठाणे	117801	53369	53947	22262	10996	6613	11385	2818	463	279654
नाशिक	139489	149007	203932	80255	30872	15733	20164	2895	315	642662
रायगड	155392	66195	48839	17932	8429	4677	7632	2143	409	311648
पुणे	251109	168492	179389	71941	30903	15284	20965	4365	791	743239
अहमदनगर	254388	243268	282733	101227	36251	16305	19027	2471	424	956094
बीड	166198	168791	195947	68017	26056	12129	13143	1253	249	651783
लातूर	51029	96239	142375	51966	21575	11387	12935	1345	65	388916
सोलापूर	105883	130936	212830	111638	45476	23920	31130	5484	613	667910
उस्मानाबाद	39608	71586	130022	55976	24215	13607	18799	2513	253	356579
सातारा	486827	187517	127574	33490	12225	5396	7474	1357	445	862305
रत्नागिरी	232330	77853	67016	30193	15927	9423	16043	4059	983	453827
सिंधुदुर्ग	175708	37747	30586	13189	6846	4203	7319	2242	712	278552

आधार–कृषि गणना, 2010–11

महाराष्ट्रात कृषि गणना 2010–11 नुसार राज्यात एकूण जमीन धारकांची संख्या 136.98 लाख होती. त्यांनी धारण केलेल्या जमिनीच्या आकारानुसार जमीन धारकांची वर्गवारी करता कोष्टक क्रं. 1 वरुण लक्षात येते की, 0.5 हेक्टर पेक्षा कमी जमिनीच्या आकाराचे क्षेत्रफळ धारण करणाऱ्या जमीन धारकांची संख्या राज्यात (36.46) लाख होती. ती एकूण जमीन धारकांच्या संख्येच्या 26.62 टक्के दिसून येते. 0.5 ते 1.0 हेक्टर जमीन धारण करणारे 30.63 लाख जमीन धारक होते तर 1.0 ते 2.0 हेक्टर आकाराचे जमिनीचे क्षेत्रफळ असणाऱ्यारची संख्या (40.52) लाख असून राज्यात या आकाराच्या जमिन धारकांची संख्या सर्वात जास्त 29.58 टक्के आहे. 2.0 ते 3.0 हेक्टर जमीन धारक (15.46) लाख, 3.0 ते 4.0 हेक्टर आकाराचे क्षेत्रफळ असणारे (6.13) लाख, 4.0 ते 5.0 हेक्टरचे जमीन धारक (3.14) लाख, 5.0 ते 10.0 हेक्टर जमीन धारक (3.96) लाख तर 10.0 ते 20.0 हेक्टर (0.59) लाख व 20.0 हेक्टर व त्यापेक्षा जास्त आकाराचे जमिनीचे क्षेत्रफळ धारण करणाऱ्या ची संख्या (0.09) लाख होती.

राज्यात 33 जिल्ह्यांपैकी सर्वात जास्त जमीन धारकांची संख्या असणारे पहिल्या पाच जिल्हयांची आकडेवारी पाहता अहमदनगर जिल्ह्यात (99. 56) लाख जमीन धारक असून त्यानंतर अनुक्रमे सातारा (8.62), पुणे (7.43),सोलापूर (6.68) व बीड जिल्ह्यात एकूण (6.52) लाख जमीन धारक आहेत. याविरुद्ध सर्वात कमी जमीन धारकांची संख्या असणारे जिल्हे गडचिरोली (1.35) लाख, नंदुरबार (1.47), वर्धा (1.96), वाशिम (1.96) व हिंगोली जिल्ह्यात (2.13) लाख जमीन धारक आहेत.

कृषि गणना 2010–11 प्रमाणे मुंबई उपनगर, व मुंबई वगळता महाराष्ट्रातील 35 जिल्ह्यांपैकी 33 जिल्ह्यांमध्ये जमीन धारकांनी जमिनीच्या आकारानुसार एकूण धारण केलेले जमिनीचे क्षेत्रफळ व जिल्हानिहाय धारण केलेले एकूण जमिनीचे क्षेत्रफळ कोष्टक क्रमांक 2 मध्ये दर्शलेले आहे.

कोष्टक क्रं. – २
महाराष्ट्रातील जिल्हानिहाय एकूण जमिनीचा आकार नुसार धारण केलेले एकूण जमिनीचे क्षेत्रफळ

जिल्हा	0.5 हेक्टर पेक्षा कमी	0.5 ते 1.0 हेक्टर	1.0 ते 2.0 हेक्टर	2.0 ते 3.0 हेक्टर	3.0 ते 4.0 हेक्टर	4.0 ते 5.0 हेक्टर	5.0 ते 10.0 हेक्टर	10.0 ते 20.0 हेक्टर	20.0 हेक्टर आणि त्यापेक्षा जास्त	जिल्हानिहाय एकुण जमीन धारक
नंदुरबार	2484	21691	85448	62237	36636	25719	46430	9823	4736	295205
धुळे	7753	41798	126719	85487	45.958	32477	67672	9018	5413	422295
जळगांव	15491	75456	235685	148164	92331	60697	123302	22518	3534	777178
बुलढाणा	17610	79041	225810	143147	79893	50401	78250	16568	6617	697338
अकोला	7178	49982	135546	79513	43948	29168	53616	13899	5929	418794
वाशिम	5082	32659	111987	68654	43233	31494	61727	17212	2620	374668
अमरावती	11038	85151	242675	128304	72168	50275	95957	26782	5240	717590
वर्धा	1628	23920	120122	88308	57260	42093	80652	20756	3829	438569
नागपुर	7366	42427	149294	101737	63331	44810	77023	18633	4584	509207
भंडारा	25591	47503	66915	28527	14893	8470	11549	2640	1566	207655
गोंदिया	29106	45262	68647	28243	13355	7303	11136	2410	1124	206585
गडचिरोली	7222	23371	58777	44616	24500	17642	32831	9389	4384	222731
चंद्रपुर	14605	48147	138960	110614	70811	49501	87084	16813	4380	540914
यवंतमाळ	3593	22418	273112	187894	97934	74793	126783	39810	11689	838025
नांदेड	29978	112847	297817	176445	81655	45369	65981	11771	5105	826968
हिंगोली	9672	35338	108032	73525	44723	28844	45938	9206	3634	358910
परभणी	15529	59914	179459	115624	70932	42524	68015	11485	4784	568266
जलना	23210	74679	203817	126441	61359	37391	53313	9564	2883	592658
औरंगाबाद	36997	105757	247300	125614	60958	35218	58159	13921	7861	691785
ठाणे	23473	38695	77031	53742	37875	29443	77409	36729	15750	390147
नाशिक	37886	110459	288742	191364	105729	69663	132641	36527	9879	982890

रायगड	34495	46915	68272	43391	29013	20769	51505	28277	15425	338061
पुणे	63170	122447	254249	172694	105790	67790	139630	56968	27929	1010667
अहमदनगर	71623	178281	399881	241667	123786	72067	123821	31508	15709	1258344
बीड	47340	124126	277851	162084	89235	53647	84803	15921	11217	866225
लातूर	16411	73165	201433	123125	73896	50388	83808	16622	1832	640681
सोलापूर	30989	98626	305392	266975	155578	105736	207059	69841	20262	1260459
उस्मानाबाद	11927	54411	186696	132511	83074	60279	123897	31651	9071	693517
सातारा	108856	132840	175638	80188	41738	23863	49199	17602	16429	646353
रत्नागिरी	47100	55575	94901	73583	54812	41917	108352	53688	31718	561646
सिंधुदुर्ग	26762	26898	43085	32068	23586	18698	49826	29775	28382	279080
कोल्हापूर	75606	89977	125357	59230	30468	18725	34860	10376	13196	457795
सांगली	51201	88181	164401	112366	66895	42888	90483	34698	24740	675853
मुंबई उपनगर	उ.ना	उ.ना	उ.ना	उ.ना	उ.ना	उ.ना	उ.ना	उ.ना	उ.ना	उ.ना
मुंबई	उ.ना	उ.ना	उ.ना	उ.ना	उ.ना	उ.ना	उ.ना	उ.ना	उ.ना	उ.ना
एकूण जमिनीचे क्षेत्रफळ	917973	2267959	5739050	3668098	2097352	1390063	2602684	752403	331449	19767061

आधार–कृषि गणना, 2010–11

महाराष्ट्रातील 35 पैकी 33 जिल्ह्यांमध्ये जमीन धारकांनी जमिनीच्या आकारानुसार धारण केलेल्या जमिनीचे क्षेत्रफळ राज्यातील 0.5 हेक्टर पेक्षा कमी जमीन धारकांकडे 9.18 लाख हेक्टर होते.0.5 ते 1.0 हेक्टर जमिनीचे क्षेत्रफळ धारण करणाऱ्यांकडे 22.68 लाख हेक्टर जमिनीचे क्षेत्रफळ असून 1.0 ते 2.0 हेक्टर जमीन धारकांकडे 57.39 लाख हेक्टर आहे राज्यात या जमीन धारकांकडे एकूण जमिनीच्या क्षेत्रफळापैकी सर्वात जास्त जमिनीचे क्षेत्रफळ असून ते राज्यातील एकूण धारण केलेल्या जमिनीच्या 29.03 टक्के आहे. 2.0 ते 3.0 हेक्टर जमीन धारकांकडे 36.68 लाख हेक्टर जमिन असून एकूण धारण केलेल्या जमिनीच्या 18.56 टक्के आहे. 3.0 ते 4.0 हेक्टर जमीन धारकांकडे 20.67 लाख हेक्टर जमीन असून 4.0 ते 5.0 हेक्टर जमीन धारकांकडे 13.90 लाख हेक्टर जमीन आहे. 5.0 ते 10 हेक्टर जमीन मालकांकडे 26.03 लाख हेक्टर, 10.0 ते 20.0 हेक्टर जमीन धारकांकडे 7.52 लाख हेक्टर आणि 20.0 हेक्टर व त्यापेक्षा जास्त जमीन धारण करणाऱ्यांकडे 3.31 लाख हेक्टर जमीन आहे. राज्यातील सर्व जमीन धारकांकडे एकुण 197.67 लाख हेक्टर जमीन आहे.

महाराष्ट्रात जमीन धारकांनी सर्वात जास्त जमिनीचे क्षेत्रफळ धारण केलेले पहिले पाच जिल्हे अनुक्रमे सोलापूर (12.60) लाख हेक्टर, अहमदनगर (12.58), पुणे (10.11), नाशिक (9.83) व बीड (8.66) लाख हेक्टर जमिनीचे क्षेत्रफळ जमीन धारकांकडे आहे. राज्यातील जमीन धारकांकडे सर्वात कमी जमीन असणारे पहिले पाच जिल्हे गोंदिया (2.07) लाख हेक्टर, भंडारा (2.08), गडचिरोली (2.23), सिंधुदुर्ग (2.79) व नंदुरबार (2.95) लाख हेक्टर जमीन या जिल्ह्यातील जमीन धारकांकडे आहे.

निष्कर्ष :–

1) महाराष्ट्रात सर्व आकाराच्या जमिनीचे क्षेत्र धारण केलेल्या एकूण जमीन धारकांपैकी 26.61 टक्के जमीन धारकांनी 0.5 हेक्टर पेक्षा कमी जमिनीचे क्षेत्र धारण केलेले होते. या जमीन धारकांकडे एकूण जमिनीच्या क्षेत्रापैकी 4.64 टक्के क्षेत्र होते.
2) राज्यात 0.5 ते 1.0 हेक्टर जमिनीचे क्षेत्र धारण करणारे 22.36 टक्के होते. त्यांनी एकूण जमिनीपैकी 11.47 टक्के जमीन धारण केलेली होती.
3) 1.0 ते 2.0 हेक्टर जमिनीचे क्षेत्र धारण करणारे 29.58 टक्के होते. यांच्याकडे राज्यातील एकूण जमिनीपैकी 29.03 टक्के जमीन होती.
4) राज्यात 2.0 ते 3.0 हेक्टर जमीन धारण करणारे 11.29 टक्के असून यांनी एकूण जमिनीच्या 18.56 टक्के जमीन धारण केलेली होती.
5) 3.0 ते 4.0 हेक्टर जमिनीचे क्षेत्र धारण करणारे जमीन धारक 4.47 टक्के होते. यांच्याकडे 10.61 टक्के जमीन होती.
6) राज्यात4.0 ते 5.0 हेक्टर जमिनीचे क्षेत्र धारण करणारे 2.29 टक्के असून त्यांनी एकूण जमिनीच्या क्षेत्रापैकी 7.03 टक्के जमिनीचे क्षेत्र धारण केलेले होते.
7) 5.0 ते 10 हेक्टर जमींचे क्षेत्र धारण करणाऱ्यांची संख्या 2.89 टक्के असून यांच्याकडे एकूण जमिनीच्या क्षेत्रापैकी 13.17 टक्के क्षेत्र धारण केलेले होते.
8) राज्यात10.0 ते 20.0 हेक्टर जमिनीचे क्षेत्र धारण करणारे फक्त 0.43 टक्के होते. या जमीन धारकांणी 3.81 टक्के जमिनीचे क्षेत्र धारण केलेले होते. 20.0 हेक्टर व त्यापेक्षा जास्त जमिनीचे क्षेत्र धारण करणाऱ्यांचीसंख्या राज्यात फक्त 0.06 टक्के असून यांच्याकडे एकूण जमिनीच्या क्षेत्रापैकी 1.68 टक्के जमिनीचे क्षेत्र होते.
9) महाराष्ट्रातील जिल्हानिहाय सर्वात जास्त जमिनीचे क्षेत्र सोलापूर जिल्ह्यात होते. तर सर्वात कमी क्षेत्र गोंदिया जिल्ह्यात होते. एकूण राज्यातील जमिनीच्या क्षेत्रफळापैकी सोलपूर जिल्ह्यात 6.38 टक्के क्षेत्र होते तर गोंदिया जिल्ह्यात 1.05 टक्के क्षेत्र होते.

यावरून असे दिसून येते की, महाराष्ट्रात 1.0 ते 2.0 हेक्टर जमिनीचे क्षेत्रफळ असणाऱ्या शेतकऱ्यांची संख्या सर्वात जास्त आहे. राज्यातील एकूण जमिनीच्या क्षेत्रापैकी सर्वात जास्त क्षेत्र यांच्याकडे होते. अध्ययनावरून असेही निदर्शनास येते की, राज्यात अल्पभूधारकांच्या संख्येत वाढ होत आहे. जमिधारकांच्या संख्येत वाढ होत आहे मात्र जमीन कमी होत असल्याने त्याचा परिणाम जमिनीचे तुकडीकरणात होत आहे.

संदर्भः–

1) Agriculture Census of India 2000–01 and 2010 -11
2) Agriculture Census of Maharashtra 2000-01 and 2010-11
3) Agricultural Statistics at glance Directorate of Economics and Statistics.
4) Geography of Maharashtra – Dr. S. M. Bhamare Prashant Publication, Jalgaon- -
5) Report of Agricultural Census 2000&01Maharashtra State Department of Agriculture, Pune.
6) कृषि शास्त्र आणि कृषि विकास – रंजन कोळंबे, भागीरथ प्रकाशन, पुणे.
7) महाराष्ट्राची संक्षिप्त सांख्यिकी, 2012– अर्थ व सांख्यिकीसंचालनालय महाराष्ट्र शासन.
8) agcensus-dacnet-nic-in
9) महाराष्ट्रची आर्थिक पाहणी 2011–12